International Journal of Multidisciplinary Horizon

ISSN:3049-2017
IJMH 2025; 2(1): 38-40
© 2025 IJMH
www.themultijournal.com

Received: 08-02-2025
Accepted: 14-02-2025
Publish : 15-02-2025

डॉ.सौम्य रञ्जन महापात्र
प्राचार्य,
चूडामणि संस्कृत संस्थानम्,
विश्वस्थली, जम्मू-कश्मीर

Correspondence:
डॉ.सौम्य रञ्जन महापात्र
प्राचार्य,
चूडामणि संस्कृत संस्थानम्,
विश्वस्थली, जम्मू-कश्मीर

कालिदासकृतिषु आदर्शशिक्षकतत्त्वम्

डॉ.सौम्य रञ्जन महापात्र

नित्यं देदीप्यमानेषु कविरत्नेषु अलौकिकरत्नं महाकविकालिदासः। कालिदासः न केवलं महाकविः अपितु समाजसंस्कारकरपि आसीत् । तस्य प्रत्येकेषु काव्येषु व्यक्तेः चरित्रनिर्माणं तथा समाजशोधानार्थं तत्त्वाः प्राप्यन्ते । काल्याः दासः' इति कालिदासः । सर्वे जानीयुः यत् उज्जयिन्यां 'गडकाली देवी' कालिदासस्य इष्टदेवी । अपरमतानुगुणं महाकालः अस्य महाकवेः आराध्यदेवः । अनेन ज्ञायते यत् अस्य आचार्यस्य शिवशक्त्योः अखण्ड- विश्वासः, विश्वासे च श्रद्धा भवति । शास्त्रेषु लिखितम् **"श्रद्धावान् लभते ज्ञानम्"**। श्रद्धा शिक्षकस्य सर्वश्रेष्ठगुणः । आचरणेन दर्शयति यः सः आदर्शः । 'शिक्ष्' धातुना 'बुन्' प्रत्यये कृते सति 'शिक्षकः' इति पदं निष्पन्नं भवति । शिक्षयति अध्यापयति यः सः शिक्षकः । यं दृष्ट्वा अन्ये अनुकुर्वन्ति अत्र अनयोः पदयोः आदर्शः विशेषणं शिक्षकच्च विशेष्यं वर्तते । पुरा आचार्येण परम्परया अपाठ्यत । अरण्ये वेदाश्रमाः आसन्। तादृशेषु निर्जनेषु क्षेत्रेष्वपि बटवः पितृतुल्यस्य आचार्यस्य सकाशात् भयं न आप्नुवन् । कारणं स्पष्टं वर्तते सः आचार्यः सर्वशास्त्रनिष्णातः सर्वगुणसम्पन्नः सर्वान् शिष्यान् पुत्रवत् पालयन् अशोभत। तस्याम् आचार्यपरम्परायां भगवत्याः वाग्देव्याः वरदपुत्रः कविकुलगुरुकालिदासः अन्यतमः । गच्छता कालेन इयं गुरुपरम्परा तथा च शिष्यपरम्परा मार्गान्तरिता। भवतु नाम । तथापि साम्प्रतम् आदर्शशिक्षकस्य ये मानदण्डाः स्वीक्रियन्ते तेषाञ्च सर्वेषां निर्विवादं प्राक्कल्पनम् आचार्यस्यास्य विद्योत्तमायाः ईशस्य साहित्ये दरीदृश्यते । लेखेऽस्मिन् विहंगावलोकन्यायेन मया किञ्चित् उच्यते । ते बिन्दवः सन्ति यथा–

1. शिक्षकः व्यावहारिकः भवेत् ।
2. शिक्षकः सहृदयः स्यात् ।
3. शिक्षकस्य वक्तव्यं सरलं स्पष्टं, सारगर्भितं स्तरानुगुणञ्च स्यात् ।
4. शिक्षकः शिक्षणविधिज्ञः स्यात् ।
5. शिक्षकः शिक्षणसूत्रज्ञः स्यात् ।
6. शिक्षकः विषयज्ञः स्यात् ।
7. स्वकीयाध्यापने शिक्षणसहायक सामग्रीणाम् उपयोगं कुर्यात् ।
8. सः विनम्रो भवेत् ।
9. शिक्षणसिद्धान्तवेत्ता भवेत् ।
10. मूल्याङ्कनपद्धतिपटुः स्यात् ।

शिक्षणसिद्धान्ताः यथा-

1. स्वाभाविकतायाः सिद्धान्तः ।
2. क्रियाशीलतायाः अभ्यासस्य च सिद्धान्तः ।
3. रुचेः सिद्धान्तः ।
4. स्वतन्त्रतायाः महत्त्वस्य सिद्धान्तः ।
5. प्रयत्नस्य सिद्धान्तः ।
6. बाल्यावस्थायाः महत्त्वस्य सिद्धान्तः ।
7. चयनस्य विभाजनस्य च सिद्धान्तः ।

8. अनुकरणस्य एवं स्वयं संशोधनस्य सिद्धान्तः ।

9. मौखिकप्रवचनस्य सिद्धान्तः ।

पद्धतयः यथा –

1. व्याकरण-पद्धतिः ।

2. विशेषणात्मक-पद्धतिः ।

3. व्याख्या-पद्धतिः ।

4. अनुवाद-पद्धतिः ।

5. प्रत्यक्ष-पद्धतिः ।

6.हरवर्टीयपञ्चपदी यथा -(1) प्रस्तावना,(2) विषयोपस्थानम्,(3) तुलना,(4) सामान्यीकरणम्, (5) प्रयोग:

7. पाठ्यपुस्तक-पद्धतिः ।

8. निर्बाध-पद्धतिः ।

9.प्राचीनानाम् अर्वाचीनानाञ्च पद्धतीनां समन्वयः।

विधय: यथा -1. आगमन – विधिः,2. निगमन-विधिः,3. भण्डार-करविधिः इत्यादयः ।मालविकाग्निमित्रनाटके प्रथमेऽङ्के शिक्षकस्य लक्षणम् उक्तम् अनेन कविकुलगुरुणा –

श्लिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था, सङ्क्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता ।

यस्योभयं साधु स शिक्षकाणाम्, धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव।।

(मा.मित्रम्-१/१६)

पद्येऽस्मिन् स्पष्टं भणितं यत् सः एव गुरुः यः स्वयं ज्ञानी वर्तते तथा अधीतज्ञानं अपरेषु सङ्क्रान्तुं समर्थः। तैत्तिरीयोपनिषदि आनन्द-वल्ल्यां यथा-

“आचार्यः पूर्वरूपम् अन्तेवास्युत्तररूपम् । विद्या सन्धिः। प्रवचनं सन्धानम् ।“

इमानि वाक्यानि गुरुशिष्ययो: महत्त्वं प्रकाशते ।

'गुरोः स्थानं प्रथमं ततः परं शिष्यस्य । अनयोः मेलनस्य कार्यं विद्या अर्थात् विषयः करोति। गुरुः शिष्यः विद्या च' एतेषु त्रिषु परस्परं योजयितुं कार्यं करोति अन्तः क्रिया अर्थात् प्रवचनम्। अतः गुरुकृपया ज्ञानप्राप्तिः सम्भवति । तथेव नैतिकमूल्यस्योदाहरणं रघुवंशस्य द्वितीये सर्गे यथा-

यदा महर्षिवशिष्ठस्य धेनोः नन्दिन्याः रक्षार्थं राजा दिलीप: रतः तदा कविकुलगुरुः स्वकीयम् आदर्शशिक्षकं सिंहम् उपस्थापयति । अयं च कविकुलगुरोः शिक्षक: भवितुमर्हति यः राजानं परीक्षितुं वदति । भो राजन्! अस्याः धेनोः रक्षार्थं भवान् स्वीयं मूल्यवान् वपुः किमर्थं मह्यं ददाति । तदा दिलीप: (कालिदासदृष्ट्या शिष्यः) अभाषत-

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं, यशः शरीरे भव मे दयालुः।

एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां, पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु।।

रघुवंश- (2.57)।

भो सिंह ! भवान् मम पिण्डशरीरं भक्षयित्वा स्वक्षुधां शमयतु। एवं मयि दयां कर्तुम् इच्छति चेत् मे यशः शरीरे करोतु । मम दृष्ट्या तदेव उत्तमम् । अत्र शिक्षकस्य शिष्यस्य च व्यवहारः लक्षितः अभवत्

(3) धैर्यम् -

मानवजीवने उत्थानं पतनञ्च, सुखं दुःखञ्च आगच्छन्ति गच्छन्ति च। सर्वास्वपि परिस्थितिषु धैर्यं रक्षणीयम्। कविकुलगुरुकालिदासः पूर्णिमायाः द्वितीये दिवसे प्रातः काले अस्तं गच्छतः चन्द्रस्य उदीयमानस्य च प्रभाकरस्य वर्णनं कुर्वाणः कथयति यत् इदं दृश्यं चलायमानं संसारं शिक्षते यत् समयानुगुणं मनुष्याणां जीवनेऽपि उत्थानं पतनं भवत्येव ।

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीनाम्,

आविष्कृतोऽरुणपुरस्सरमेकतोऽर्कः ।

तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां,

लोको नियम्यत इवैष दशान्तरेषु ।। (शाकु. 4.2)

(4) अभिज्ञानशाकुन्तले चतुर्थेऽङ्के महाकविकालिदासः उत्तमशिक्षक-त्वेन कण्वऋषिणा शकुन्तलाम् उपदिशति-

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने,

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी,

यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ।।

अभिज्ञान. (४/१७)

अनेन ज्ञायते यत् पुरुषशिष्यः महिलाशिष्या एतयोः अनयोः मिथः शिक्षणे भेदो न कृतः । अस्य शिक्षक: पुरुषमहिलयो: पाठने न भिद्यते। **(5)** रघुवंशस्य पञ्चमसर्गे गुरुः दक्षिणां न स्वीकरोति । वारं वारं दातुं कथनेन क्रुद्धः गुरुः वरतन्तुः स्वकीयं शिष्यं कौत्सं चतुर्दशकोटिमुद्राम् आनेतुम् आदिशति । पश्यतु अत्र गुरोः क्रोधस्य किं बीजम् । अतः विद्याप्रदानं उद्योगो व्यापारो वा न आसीत्, यद् धनं स्वीकृत्य भवेत्। लोको यथा-

निर्बन्धसंजातरुषार्थकार्श्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।

वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति ।।

रघुवंश ५/२१

(6) विषयस्य उपस्थापनं सरलं स्पष्टं सारगर्भितं स्वाभाविकं भवेत् । यथा रघुवंशे षष्ठे सर्गे

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।

नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ।। रघुवंश 6/67

अत्र कालिदासः विदर्भराजस्य स्वसुः इन्दुमत्याः स्वयंवरं चित्रयति। कालिदासः इन्दुमतीं राजमार्गे अट्टालिकानां समक्षं सञ्चारिणी दीपशिखा अस्ति इति वर्णयति । यथा यत्र दीपो भवति तत्र प्रकाश: तथा यत प्रकाशः निर्गच्छति तत्र अन्धकारः । अतः सुरम्या बुद्धिशालिनः जनाः अपि प्रसङ्गं ज्ञातुं शक्नुवन्ति ।

(7) विनम्रता - क्व सूर्यप्रभवो वंशः, क्व चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ।।

रघुवंशे (1.2)

महाकाव्यलेखनाद् पूर्वं कालिदासेन निवेदितं य मत्सदृशेन अल्पज्ञेन अत्यन्तविशालसूर्यवंशस्य वर्ण 'लघुनौकया सागरलङ्घनवत् वर्तते ।

(8) गुणज्ञः - कुमारसम्भवे प्रथमे सर्गे ते वदन्ति गुणानां समूहे एकः दोषो निलीयते एवं तैः गुणैः युक्तः सः जनः गुणी एव मन्यते। पद्यं यथा-

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः।।
कुमार.स (1.3)

अनन्तरत्नगर्भे हिमालये एको दोषो 'हिमः' इति अस्ति । तथापि तस्य शोभा किं क्षीणतामुपैति ? नैव । अतः गुणसमूहे एकः दोषः तथैव निलीयते यथा चन्द्ररश्मिषु चन्द्रस्य कलङ्कः ।

(9) विदुषः सम्माननम्-

(1) **कृताभिषेकां हुतजातवेदसं त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।**
दिदृक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागमन्न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते
।। ५.१६ ।।

(2) **दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः, पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः।**
अथोपयन्तारमलं समाधिना, न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत्
।। ५.४५ ।।

(3) **तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः|**
तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते॥ ३-६२

(10) आचार्यः पूज्यः -

राजा गुरुदक्षिणानिमित्तागतस्य ऋषिवरतन्तोः शिष्यस्य कौत्सस्य विधिवत् पूजनं करोति । पद्यं यथा-

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्तपोधनं मानधनाग्रयायी ।
विशां पतिर्विष्टरभाजसारात्कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ।
।रघुवंशे (4/3)

(11) वरतन्तोः शिष्याय कौत्साय रघोः आदरसूचकानि पदानि पश्यन्तु -

हे सूक्ष्मबुद्धे ब्रह्मन् ! रविर्यथा अन्धकारान्धं लोकं प्रकाशेन उद्बोधयति तथा अज्ञानतिमिरान्धं त्वां यः ज्ञानप्रकाशेन उद्बोधितवान् स वेदनिधिः ते गुरुः कुशली अस्ति ? इति । पद्यम् यथा-

अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते ।
यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः ।।
(रघु. ५/४)

(12) पर्यावरणरक्षकः -

राजा पृच्छति- आश्रमे वृक्षाः सुरक्षिताः सन्ति न वा । असुरक्षिताः सन्ति चेद् कृपया वदन्तु । पद्यम् यथा-

आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम् ।
कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ।।
(रघु. ५/६)

(13) वन्यजीवानां संरक्षकः -

राजा कौत्सऋषिं पृच्छति- नवप्रसूताः मृगशावकाः स्वस्थाः सन्ति किम् ? अनेन सिद्ध्यति यत् शिक्षकस्य दायित्वं तेषां वन्यजीवानां सुरक्षा आसीत् तथा ते तेभ्यः स्निह्यन्ति स्म ।

(14) उदात्तभावः-

दक्षिणां स्वीकृत्य कौत्सः तं दिलीपं सुपुत्रप्राप्त्यर्थम् आशीर्वादं प्रददाति। तेन गच्छता कालेन राजा सुपुत्रं प्राप्तवान् । अनेन प्रकारेण वक्तुं शक्यते यत् आचार्यकालिदासः स्वयम् आदर्शशिक्षकः भूत्वा स्वकीयकाव्येष्वपि आदर्शशिक्षकस्य बहून् आदर्शान् दर्शितवान्। ।।इति शम् ।।

सन्दर्भग्रन्थसूची :-

1. उमाशंकर शर्मा, “संस्कृतसाहित्य का इतिहास" चौखम्बा भारती प्रकाशन, वाराणसी।
2. उदयशंकर झा, “संस्कृतशिक्षा" चौखम्बा सुरभारती प्रकाश, वाराणसी।
3. जगन्नाथ पाण्डेय, “संस्कृत साहित्य का इतिहास", जगदीश संस्कृत प्रकाशन, जयपुर ।
4. रामशकल पाण्डेय, "संस्कृत शिक्षण", अग्रवाल प्रकाशन,आगरा
5. " अभिज्ञानशाकुन्तलम्", चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी ।
6. ‘रघुवंशमहाकाव्यम्", चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी।
7. " कुमारसम्भवमहाकाव्यम्", चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी ।
8. " मालविकाग्निमित्रम्", चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी।